

## Степан Бандера: історія, пам'ять та пропаганда

*Kai Штруве (Віттенберзький університет ім. Мартіна Лютера, м. Галле)*

### Резюме

В українській історії немає більш суперечливої фігури, ніж Степан Бандера. Для одних він є уособленням колаборації українців з німцями під час Другої світової війни та участі українців в Голокості. «Бандеровці», прихильники Бандери, є основним звинуваченням російських пропагандистів у тому, що Україною правлять «нацисти» і її необхідно «денацифікувати». Для інших, зокрема в Україні, він є символом героїчної боротьби українців за незалежність. Історична реальність значно складніша. Наступний нарис є спробою окреслити справжню роль Бандери та походження суперечливих і, значною мірою, хибних уявлень про нього.

### **Степан Бандера та «Організація українських націоналістів» (ОУН)**

Степан Бандера народився у 1909 році в родині греко-католицького священника в Галичині, яка тоді ще перебувала у складі Австрійської імперії. Вже на початку 1930-х років, під час навчання в Політехнічному університеті у Львові, який з 1918 року знову став польським, він обіймав посаду голови «Організації українських націоналістів» (ОУН) у Польщі і підпорядковувався лише закордонному керівництву ОУН під проводом Євгена Коновальця. ОУН вела підпільну боротьбу за незалежність України, зокрема організовуючи напади на польських державних посадовців. Ця нелегальна організація, яка напередодні Другої світової війни налічувала кілька тисяч членів, була особливо популярна серед української молоді.

Влітку 1934 року, коли після вбивства міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького польська поліція провела масові затримання членів ОУН, Бандера був заарештований. Лише у вересні 1939 року після нападу Німеччини на Польщу йому, як і багатьом іншим оунівцям, вдалося втекти з в'язниці.

У вересні 1939 року ОУН підтримала напад Німеччини на Польщу, сподіваючись за допомогою Німеччини створити українську державу в районах південно-східної Польщі, населених переважно українцями. Однак ці надії зазнали гіркого розчарування через пакт Гітлера і Сталіна від 23 серпня 1939 року, оскільки населені українцями регіони Польщі були окуповані Радянським Союзом. З точки зору ОУН Радянський Союз був найзагрозливішим ворогом українців. Певну роль відіграли у цьому пам'ять про Голодомор і репресії 1930-х років. Крім того, існував страх, що радянське панування врешті призведе до повторної мовної та культурної русифікації.

У наступні два роки, аж до початкової фази німецько-радянської війни, Бандера мав найбільший політичний вплив. В окупованому німцями Генерал-губернаторстві він очолював групу молодих активістів ОУН, які призвели до її розколу. У результаті цього керівництво ОУН на чолі з наступником Коновальця Андрієм Мельником втратило підтримку переважної більшості активістів ОУН у Генерал-губернаторстві та організаційних структурах на територіях, зайнятих Радянським Союзом. Окрім давніших

конфліктів першої половини 1930-х років, головною причиною розколу було питання про те, чи варто ОУН розпочинати активну боротьбу на територіях, де було встановлено радянську владу. За це виступали Бандера та його прихильники, у той час як Мельник відхиляв цю ідею, погоджуючись із німцями, які не хотіли ставити під загрозу свій альянс із Радянським Союзом.

«Абвер», військова розвідка вермахту, почала співпрацювати з ОУН Бандери лише навесні 1941 року, за кілька місяців до нападу Німеччини на Радянський Союз. Лише вона мала потужні підпільні структури на радянській території. Зацікавленість вермахту в цій співпраці полягала, з одного боку, в тому, щоб ОУН надавала інформацію з радянських територій, але передусім у тому, щоб підготувати повстання в радянському тилу на момент німецького нападу. І те й інше могла зробити лише ОУН Бандери, але не фракція Мельника. Обидві частини ОУН, а також інші групи українських емігрантів підтримали напад Німеччини на Радянський Союз, оскільки вони знову сподівалися за підтримки Німеччини створити українську державу. 30 червня 1941 року, одразу після окупації західноукраїнської столиці Львова заступник Бандери Ярослав Стецько проголосив створення української держави та призначення українського уряду. Водночас ОУН ініціювала створення українських адміністрацій та місцевих органів міліції у багатьох населених пунктах, в яких вбачала основу для формування української держави. Однак німці відкинули ідею заснування держави. Оскільки Бандера і Стецько відмовилися відступитися від цієї ідеї, обох їх заарештували відповідно 5-го та 9-го липня, вивезли до Берліна і згодом ув'язнили у спеціальному відділенні концентраційного табору Заксенгаузен до осені 1944 року. Протягом кількох тижнів після арешту Бандера та Стецько продовжували спроби переконати німців змінити політику щодо України. Проте вже 16 липня 1941 р. Гітлер вирішив, що української держави бути не має, українські території повинні підпорядковуватися безпосередньо німецькій владі, а на них має бути встановлений жорстокий режим гноблення та експлуатації.

Тоді ж в Україні німці почали відсторонювати відомих їм діячів ОУН з місцевих адміністрацій і тамтешніх відділів поліції. Восени відбулися масові арешти бандерівців ОУН, наскільки про них було відомо німцям. Багатьох відправили в концтабори. У рейхскомісаріаті Україна було розстріляно багатьох оунівців, які потрапили до рук німецьких безпекових органів.

Проте ОУН усе-таки вбачала в Радянському Союзі небезпечнішого ворога і тому зволікала з початком активної боротьби з німецькою окупацією. Активний збройний опір вона почала лише на початку 1943 року в Західній Україні на Волині, створивши тут наприкінці 1942 року «Українську Повстанську Армію» (УПА).

## **Ідеологія та злочини**

ОУН Бандери була радикальною націоналістичною організацією, яка всі інші цінності підпорядковувала зміцненню власної нації. Чи була вона фашистською, є предметом дебатів серед істориків та також залежить від того, яке визначення "фашизму" використовується. Сама ОУН не прийняла цей термін, хоча деякі члени виступали за це.

Безсумнівно, вона була однією з радикальних націоналістичних організацій, готових до застосування сили, що існували у 1930-х роках у більшості європейських країн і включали в себе також фашистські партії. ОУН не відповідала більш ранньому визначенню фашизму. Однак до ОУН можна застосувати новітні визначення, які походять з робіт Роджера Гріффіна та протиставляють ідеологічні елементи організаційним структурам та політичній практиці. І все ж таки епізодична співпраця ОУН з нацистською Німеччиною ґрунтувалася не на ідеологічній спорідненості, яка тим не менше існувала, а насамперед на тому, що ОУН за допомогою Німеччини сподівалася заснувати українську державу.

Хоча співпраця ОУН з німцями припинилася вже через кілька тижнів після початку війни, вона відповідальна за масові злочини під час німецької окупації. Вона - за деякими винятками влітку 1941 р. - скоїла їх не на службі у німців, а як елемент своєї боротьби за незалежну Україну, котра суперечила намірам Німеччини щодо України. З одного боку, до масових злочинів ОУН Бандери належать вбивства в Західній Україні під час зміни влади влітку 1941 р. Бойові загони або місцеві органи міліції, створені ОУН, убили на цих землях кілька тисяч людей, яких вони вважали прихильниками «совєтів» та їхніх злочинів протягом попереднього 21 місяця радянської панування. Жертвами цих вбивств стали переважно євреї. В ОУН також був поширеним стереотип, що євреї були носіями та прибічниками радянського режиму. Деякі з цих актів насильства мали характер погромів за участю інших мешканців, особливо в містах, де за кілька днів до того відбулися масові вбивства в'язнів представниками радянської влади.

Найбільшим злочином, однак, було вбивство підрозділами УПА в 1943/44 роках щонайменше 60 000 поляків. За деякими підрахунками число жертв сягає 100 000. Ці вбивства були пов'язані з початком активної збройної боротьби УПА проти німців на початку 1943 року. Євреї, яким до того часу вдавалося переховуватися і вижити, також стали жертвами вбивств УПА в цей період. Цій ескалації насильства сприяло те, що навесні 1943 року до УПА приєдналася велика кількість місцевих поліцаїв, які дезертирували з німецької служби і раніше брали участь у масових вбивствах євреїв німцями на Волині.

Після того як, починаючи з серпня 1941 року, німці почали систематично звільняти членів ОУН з органів місцевої поліції, ОУН прагнула утримати там членів своєї організації, щоб зберегти вплив. Оунівці в цих місцевих поліцейських підрозділах були також причетні до злочинів німецького окупаційного режиму, зокрема до Голокосту. ОУН не намагалася запобігти цим злочинам або участі в них своїх членів. Однак злочини місцевих відділів поліції також не можна приписувати ОУН.

Навіть якщо сам Бандера до злочинів безпосередньо не причетний, він несе співвідповідальність за злочини влітку 1941 року, оскільки він в той час керував ОУН. Вбивства відбувалися здебільшого за інструкціями щодо зміни місцевої влади, хоча конкретних інструкцій щодо масових вбивств євреїв не було. До того ж у 1943 році він вже понад півтора року перебував у в'язниці і безпосереднього впливу на події не мав. Проте у передвоєнний період Бандера та його послідовники сприяли подальшій радикалізації націоналізму ОУН. Національна держава, до якої вони прагнули, мала бути якомога більш етнічно однорідною, а «ворожі національності», такі як поляки та євреї, мали не користуватися рівними правами, а бути витіснені.

Однак поширене уявлення про те, що Бандера та ОУН були втіленням колабораціонізму України з німцями і у них на службі вчиняли масові злочини, є очевидно хибним. Інші, менш важливі українські угруповання були ближчі до ідеології німців, ніж ОУН Бандери. В Україні, як і в усіх інших окупованих країнах, також існувала місцева адміністрація та органи поліції. Проте, за винятком перших тижнів війни, це не були органи ОУН.

### **Антирадянський опір**

Боротьба, до якої передусім готувалася УПА, почалася з поверненням радянської армії на західні території України в 1944 р. У попередні роки ОУН продовжувала розглядати Радянський Союз як найбільшу загрозу для України і тому зволікала з початком активної боротьби проти німецької окупації. Збройний опір проти відновлення радянської влади знайшов широку народну підтримку не в останню чергу через досвід з радянським режимом, пережитий в 1939–41 роках, за рахунок чого лави УПА значно поповнилися. Бойові дії забрали життя десятків тисяч до того, як на початку 1950-х років УПА була остаточно переможена. Кілька сотень тисяч українців були ув'язнені в таборах ГУЛАГу або депортовані вглиб Радянського Союзу.

ОУН вважала Бандеру своїм лідером навіть після його арешту в липні 1941 року. Членів УПА у просторіччі називали «бандерівцями» (українською) або «бандеровцями» (російською мовою). Для виправдання жорстокого придушення українського опору радянська пропаганда звинувачувала українських націоналістів у колабораціонізмі з німецьким фашизмом. На протилежність цьому, після військової поразки УПА, збереження позитивного іміджу антирадянських повстанців, перш за все в Західній Україні, було актом продовження опору радянській владі. Таким чином, поляризація образу Бандери в Україні та Росії ґрунтується на ототожненні його з боротьбою українців за незалежність та збройним антирадянським опором УПА.

Після Другої світової війни Степан Бандера залишився в західних зонах окупації, а потім у Федеративній Республіці Німеччині. Він продовжував очолювати ОУН, а також претендував на керівництво УПА. Однак у ній його постать не була безспірною. На це вплинуло те, що він виступив проти демократичної переорієнтації, яку ОУН - як дехто вважає, лише назовні - розпочала вже у 1943 році без участі Бандери. У перші повоєнні роки західні держави, зокрема США, підтримували УПА та різні українські еміграційні угруповання. Однак США вважали за краще співпрацювати з більш поміркованими діячами.

І те й інше призвело до конфліктів і розколу в закордонній частині ОУН. Зрештою, у жовтні 1959 року Бандера був убитий у Мюнхені агентом КДБ. Це зробило його свого роду мучеником у боротьбі проти радянського гніту в Україні. В той самий час, однак, він залишався суперечливою постаттю для української еміграції.

## Пропаганда і шанування пам'яті

Повоєнна радянська пропаганда змальовувала всі антирадянські українські націоналістичні сили як фашистсько-німецьких колаборантів. Цим пояснюється, що Путін і багато російських ЗМІ виправдовують війну проти України тим, що Україною, мовляв, правлять «нацисти». Радянські публікації стирали відмінності між різними українськими фракціями, які підтримали напад Німеччини, і приховували або замовчували розкол між ОУН Бандери і німцями після перших тижнів війни. Крім того, вони змальовували українських націоналістів як сили, що нібито були на службі у німців та прийшли в Україну переважно ззовні та як жорстокі німецькі посіпаки гнобили радянський і український народ, а потім разом з німцями були вигнані з країни. Тепер вони буцімто продовжують свою ворожу діяльність за кордоном на службі американських та інших західних розвідувальних служб. Стверджувалося, що вони не мають реальної підтримки серед українського народу. Радянські публікації про антирадянський український націоналізм мали чітку функцію: створити образ ворога, який мав мобілізувати на боротьбу проти його впливу в радянській Україні, українській діаспорі та, певною мірою, ширшій міжнародній громадськості. Вони не вели до реального обговорення проблеми співпраці українців та інших жителів Радянського Союзу з німцями під час німецької окупації та злочинів українських націоналістів.

Лише після здобуття незалежності на початку 1990-х років в Україні стало можливим публічно згадувати про антирадянський спротив, не повторюючи радянських пропагандистських мотивів. У цьому процесі зіткнулися національне бачення, поширене переважно в Західній Україні та радянський образ ворога - український націоналізм, який мав свій вплив перш за все на російськомовному Сході України, де радянський спадок в'ївся глибше. Суперечливий образ Степана Бандери став символом цього конфлікту спогадів. Для одних він втілював українську боротьбу за незалежність і спротив УПА радянській владі, а для інших — «український фашизм» і колабораціонізм з нацистською Німеччиною.

Ці антагонізми посилювалися в десятиліття між 2004 і 2014 роками. В цей період вони були частиною сильної політичної поляризації між партіями та політиками: на одному полюсі - прагнення зміцнення незалежності України від Росії та прозахідна орієнтація, а на іншому - проросійські сили, які більше наслідували радянські традиції. Передусім у цьому контексті в Західній Україні встановлювали пам'ятники Бандері та вшановували пам'ять про нього в інший спосіб. Водночас на Сході та Півдні України встановлювали пам'ятники представникам радянських органів безпеки та іншим жертвам УПА.

У 2013/14 р.р. прихильники тодішнього президента Віктора Януковича та Росії використали образ ворога - «український фашизм» проти Євромайдану, щоб виправдати окупацію Криму та, перш за все, розпалювання війни на Донбасі. У наступні роки він служив Росії як виправдання її підтримки сепаратистських республік Донбасу та зображенню України як провальної держави. Використовуючи поняття та мотиви, запозичені зі спадку радянських наративів «Великої Вітчизняної війни», російські ЗМІ підживлювали ідею загрози з боку

України, попереджаючи про масові вбивства та «геноцид» російськомовних жителів Донбасу.

Такі ж мотиви Путін повторив у лютому цього року, щоб виправдати напад на Україну.

Проте пропагандистська інструменталізація призвела також до того, що в Україні, починаючи з 2014 року, зароджений в радянські часи мотив «українського фашизму» був значною мірою дискредитований. Результатом, однак, стало не посилення культу Бандери, навіть якщо останніми роками в деяких містах Центральної та Східної України вулиці назвали його іменем, а зниження ступеню політизації теми, що сприяло розширенню простору для диференційованої дискусії. Побожування, що прийнятий у 2015 році закон, який надавав членам ОУН і УПА статус борців за незалежність України, може бути використаний як перешкода для критичних досліджень і дебатів, не підтвердилися.

### **Підсумок**

Загалом у сприйнятті німецькою громадськістю образу Бандери та вшанування в Україні його пам'яті домінують два непорозуміння. З одного боку, існує неправильне тлумачення стосунків ОУН Бандери з німцями під час Другої світової війни, яке в деяких аспектах нагадує фальсифікації радянської пропаганди, які і досі є актуальними в Росії. Ідеологічна близькість не означала, що їхні політичні цілі співпадали. В той час як ОУН Бандери прагнула утворення незалежної української держави, німці встановили на окупованих територіях жорстокий режим експлуатації та гноблення під прямим німецьким пануванням. Бандера й ОУН не були втіленням українського колабораціонізму, стосунки між ними та німцями були більш віддаленими й, зрештою, більш ворожими, ніж між нацистським режимом та іншими антирадянськими українськими угрупованнями. З початку 1943 року ОУН Бандери активно боролася з німцями.

З іншого боку, поклоніння Бандері в Україні часто сприймається німецькою громадськістю як свідчення відсутності критики колаборації українців та сильного націоналістичного, правоекстремістського впливу в Україні. Таке тлумачення також призводить до хибних висновків, якщо водночас не брати до уваги, що історія пам'яті про великі масові злочини ХХ століття у Східній Європі та, зокрема, в Україні є складнішою, ніж у Німеччині чи Західній Європі. Диференційована дискусія про справжню історію злочинів ОУН і УПА в Україні тривалий час блокувалася радянською, а згодом російською інструменталізацією звинувачення в «українському фашизмі».

Протягом останніх двох десятиліть російські звинувачення в «українському фашизмі» служили імперським претензіям на панування в Україні. У прагненні захистити від цього власну історію та незалежність навіть докази реальних злочинів, скоєних ОУН і УПА, часто викликали недовіру. Це нерідко перешкоджало розумінню того, що ідеологія та практика ОУН і Бандери як історичного діяча не можуть служити прикладом для суспільства, орієнтованого на демократію та верховенство права.

Фактично, війна Росії проти України показала тепер більш ніж чітко, що небезпека нового фашизму криється не в некритичному поклонінні Бандері та ОУН в Україні, а у відсутності

критичного аналізу російського та радянського імперіалізму та масових злочинів радянської влади в Росії.

### **Про автора**

Д-р Kai Штруве є приват-доцентом Інституту історії при Віттенберзькому університеті ім. Мартіна Лютера м. Галле. Сфера наукових інтересів — історія України та Польщі XIX-XX ст.

**Перша публікація:** Ukraine-Analysen випуск 270, 22 червня 2022, URL: <https://www.laender-analysen.de/ukraine-analysen/270/stepan-bandera-geschichte-erinnerung-und-propaganda/>

*Коротша попередня версія цієї статті з'явилася під назвою «Фашист чи герой?», «Зюддойче Цайтунг», 03.06.2022 р., стор. 11.*